

0968CH01

१

भारत - आकार आणि स्थान

भारत ही प्राचीन संस्कृतींपैकी एक आहे

गेल्या पाच दशकांमधील आर्थिक प्रगती, शेती, उद्योग, तंत्रज्ञान आणि एकूण आर्थिक विकासाच्या क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती दाखवून भारताने पुढे वाटचाल केली आहे. जागतिक इतिहास घडवण्यातही भारताचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

कर्कवृत्त (२३° ३०' उत्तर) देशाला जवळजवळ दोन समान भागात विभागते. मुख्य भूमीच्या आग्नेय आणि नैऋत्येस, बंगालच्या उपसागरात आणि अरबी समुद्रात अनुक्रमे अंदमान आणि निकोबार बेटे आणि लक्षद्वीप बेटे आहेत. तुमच्या नकाशावरून या बेटांच्या गटांची व्याप्ती शोधा.

Do You Know?

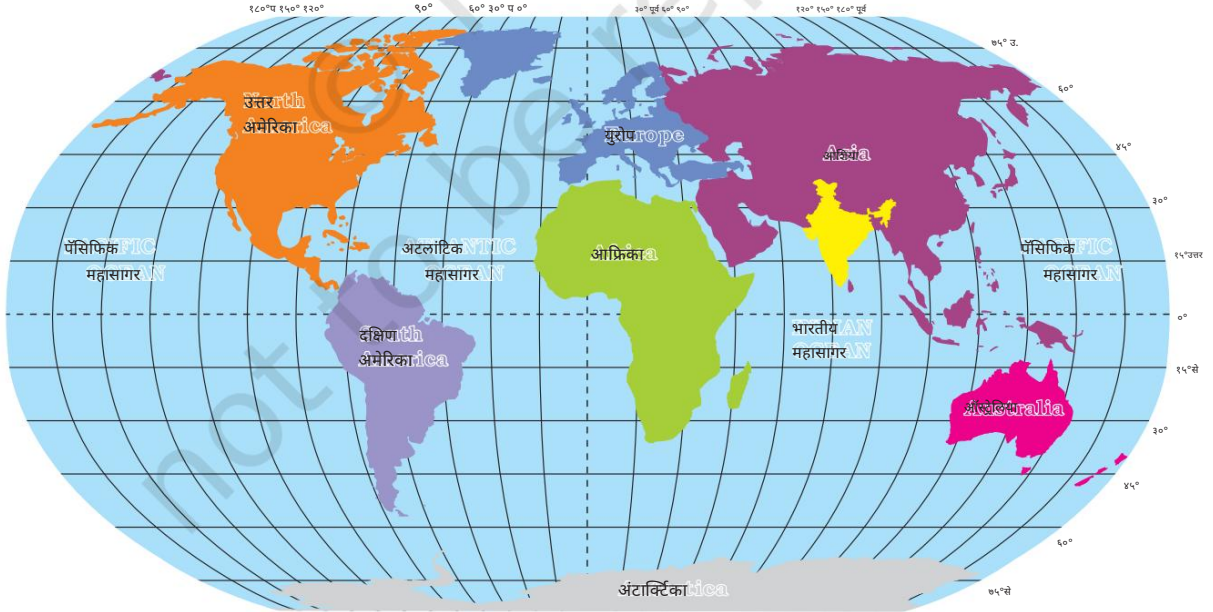
- भारतीय संघराज्याचा सर्वात दक्षिणेकडील बिंदू - 'इंदिरा पॉइंट' २००४ मध्ये त्सुनामी दरम्यान समुद्राच्या पाण्यात बुडाला.

स्थान

भारत हा एक विशाल देश आहे. संपूर्णपणे उत्तर गोलार्धात वसलेला (आकृती १.१), मुख्य भूभाग ८°४' उत्तर आणि ३७°६' उत्तर अक्षांश आणि ६८°७' पूर्व आणि ९७°२५' पूर्व रेखांशांमध्ये पसरलेला आहे.

आकार

भारताचे भूभाग ३.२८ दशलक्ष चौरस किमी आहे. भारताचे एकूण क्षेत्रफळ एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या सुमारे २.४ टक्के आहे.

आकृती १.१ : जगात भारत

जगाचे क्षेत्रफळ. आकृती १.२ वरून हे स्पष्ट होते की भारत हा जगातील सातवा सर्वात मोठा देश आहे. भारताची भूसीमा सुमारे १५,२०० किमी आहे आणि अंदमान आणि निकोबार आणि लक्षद्वीपसह मुख्य भूमीच्या किनारपट्टीची एकूण लांबी ७,५१६.६ किमी आहे.

भारत वायव्य, उत्तर आणि ईशान्येकडील तरुण पर्वतांनी वेढलेला आहे. सुमारे २२° उत्तर अक्षांशाच्या दक्षिणेस, तो निमुळता होऊ लागतो आणि हिंदी महासागराकडे पसरतो, ज्यामुळे तो दोन समुद्रांमध्ये विभागला जातो, पश्चिमेला अरबी समुद्र आणि पूर्वेला बंगालचा उपसागर.

आकृती १.३ पहा आणि लक्षात घ्या की मुख्य भूमीची अक्षांश आणि रेखांशाची व्याप्ती सुमारे ३०° आहे. हे तथ्य असूनही, पूर्व-पश्चिम व्याप्ती उत्तर-दक्षिण व्याप्तीपेक्षा लहान दिसते.

गुजरात ते अरुणाचल प्रदेश पर्यंत, दोन तासांचा वेळ अंतर आहे. म्हणूनच, मिर्झापूर (उत्तर प्रदेशातील) मधून जाणारा भारताच्या मानक मेरिडियन (८२°३०'पूर्व) वरील वेळ संपूर्ण देशासाठी प्रमाण वेळ म्हणून घेतला जातो. दक्षिणेकडून उत्तरेकडे जाताना अक्षांशाची व्याप्ती दिवस आणि रात्रीच्या कालावधीवर प्रभाव पाडते.

Find out

- ८२°३०'पूर्व रेखाखंड भारताचा मानक मेरिडियन म्हणून का निवडला गेला आहे?
- कन्याकुमारीमध्ये दिवस आणि रात्रीच्या कालावधीतील फरक फारसा जाणवत नाही पण काश्मीरमध्ये का जाणवत नाही?

भारत आणि जग

भारतीय भूभागाचे मध्यवर्ती स्थान आहे

पूर्व आणि पश्चिम आशिया दरम्यान. भारत हा आशिया खंडाचा दक्षिणेकडील विस्तार आहे.

पश्चिमेकडील युरोप आणि पूर्व आशियातील देशांना जोडणारे ट्रान्सहिंद महासागर मार्ग भारताला

एक धोरणात्मक मध्यवर्ती स्थान प्रदान करतात. लक्षात घ्या की दख्खन द्वीपकल्प हिंद महासागरात

पसरलेला आहे, त्यामुळे भारताला पश्चिम किनाऱ्यावरून पश्चिम आशिया, आफ्रिका आणि युरोपशी

आणि पूर्व किनाऱ्यावरून आग्नेय आणि पूर्व आशियाशी जवळचा संपर्क स्थापित करण्यास मदत

होते. हिंद महासागरावर भारतासारखा लांब किनारा इतर कोणत्याही देशाकडे नाही आणि खरंच,

हिंद महासागरात भारताचे प्रमुख स्थान आहे, जे महासागराचे नाव देण्याचे समर्थन करते.

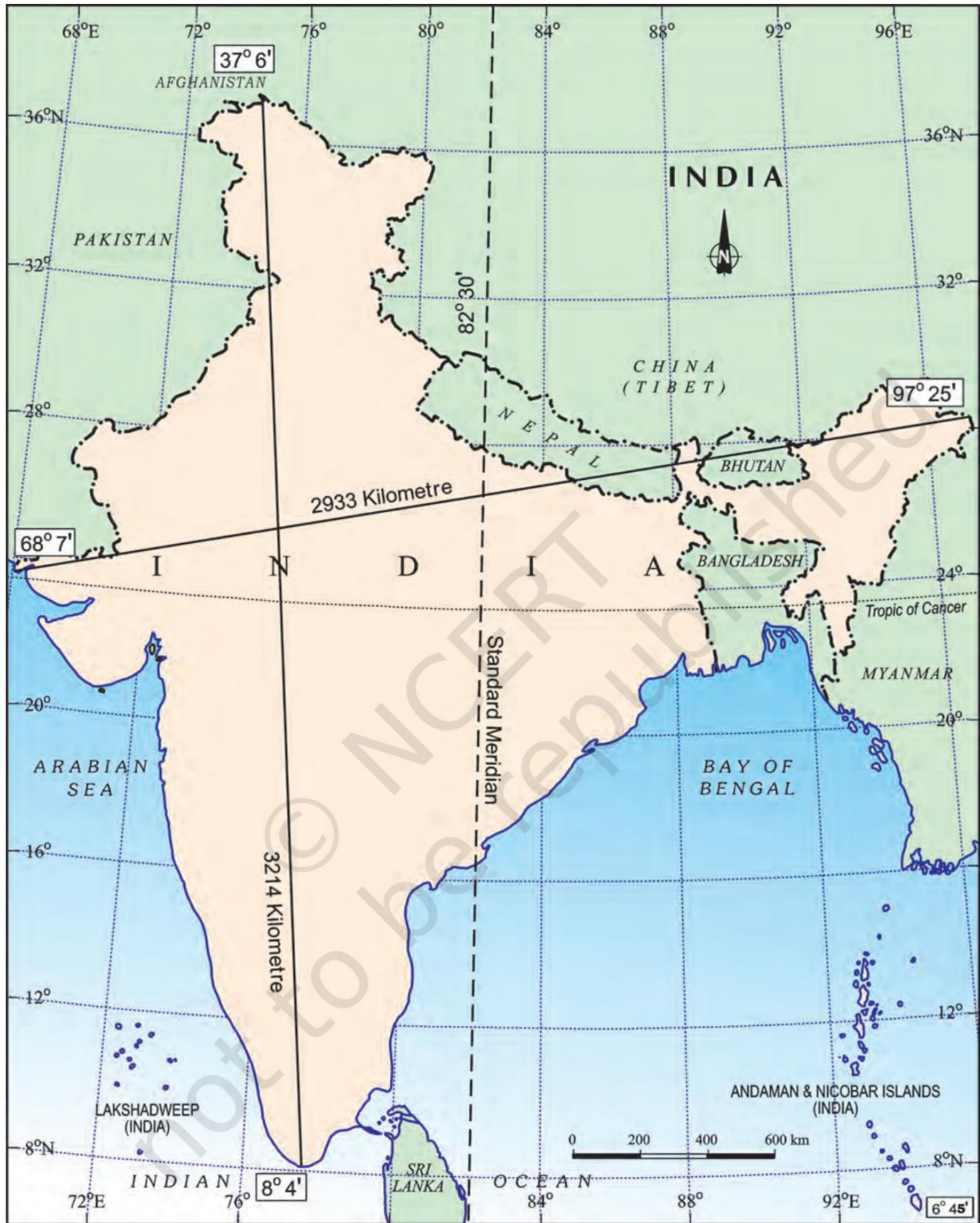
Do You Know?

१८६९ मध्ये सुएझ कालवा उघडल्यापासून, भारताचे युरोपपासूनचे अंतर ७,००० किमीने कमी झाले आहे.

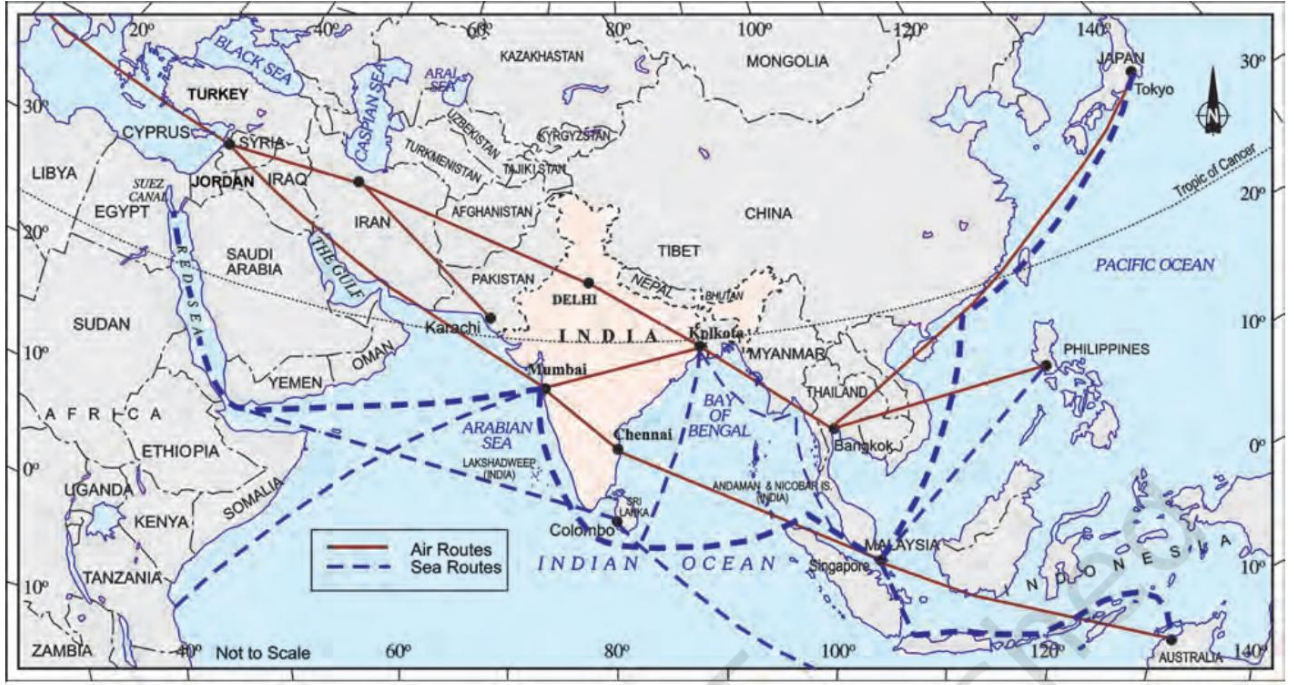

स्रोत: संयुक्त राष्ट्रांची लोकसंख्याशास्त्रीय वर्ष पुस्तक २०१५

आकृती १.२ : जगातील सात मोठे देश

आकृति १.३ : भारत : विस्तार आणि प्रमाण रेखावृत्त

आकृती १.४ : व्यापार आणि वाणिज्य आंतरराष्ट्रीय महामार्गावर भारत

भारताचे जगाशी असलेले संपर्क युगानुसंगे चालू आहेत परंतु भूमागावरील त्याचे संबंध त्याच्या सागरी संपर्कापेक्षा खूप जुने आहेत. उत्तरेकडील पर्वतरांगांमधून जाणाऱ्या विविध खिंडींनी प्राचीन प्रवाशांना मार्ग उपलब्ध करून दिले आहेत, तर महासागरांनी अशा संवादांना बराच काळ प्रतिबंधित केले आहे.

प्राचीन काळापासून विचार आणि वस्तूंच्या देवाणघेवाणीत या मार्गांनी योगदान दिले आहे. उपनिषद आणि रामायणातील कल्पना, पंचतंत्राच्या कथा, भारतीय अंक आणि दशांश प्रणाली अशा प्रकारे जगाच्या अनेक भागांपर्यंत पोहोचू शकल्या. मसाले, मलमल आणि इतर वस्तू भारतातून वेगवेगळ्या देशांमध्ये नेल्या जात होत्या. दुसरीकडे, ग्रीक शिल्पकलेचा प्रभाव आणि पश्चिम आशियातील घुमट आणि मिनारांच्या स्थापत्य शैली आपल्या देशाच्या विविध भागांमध्ये दिसून येतात.

भारताचे शेजारी

दक्षिण आशियात भारताचे धोरणात्मक स्थान महत्त्वाचे आहे. भारतात २८ राज्ये आणि आठ केंद्रशासित प्रदेश आहेत (आकृती १.५).

Find out

• पश्चिम आणि पूर्व किनाऱ्यावरील केंद्रशासित प्रदेशांची संख्या. • क्षेत्रफळानुसार कोणता सर्वात लहान आहे आणि कोणता सर्वात मोठा आहे?

सर्वात मोठे राज्य? • ज्या राज्यांना आंतरराष्ट्रीय सीमा नाही किंवा किनारपट्टीवर वसलेले आहेत. • राज्यांचे वर्गीकरण चार गटांमध्ये करा ज्यांच्या प्रत्येकी सीमा (i) पाकिस्तान, (ii) चीन, (iii) म्यानमार आणि (iv) बांगलादेशाशी समान आहेत.

भारताच्या सीमा वायव्येस पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तान, उत्तरेस चीन (तिबेट), नेपाळ आणि भूतान आणि पूर्वेस म्यानमार आणि बांगलादेशाशी आहेत.

समुद्रापलीकडील आपल्या दक्षिणेकडील शेजारी देशांमध्ये दोन बेट देश आहेत, म्हणजे

Do You Know?

१९४७ पूर्वी, भारतात दोन प्रकारची राज्ये होती - प्रांत आणि संस्थाने. प्रांतांवर थेट ब्रिटिश अधिकारी राज्य करत असत, ज्यांना व्हाइसरॉय नियुक्त करत असे. संस्थाने स्थानिक, वंशपरंपरागत शासक राज्य करत असत, जे स्थानिक स्वायत्ततेच्या बदल्यात सार्वभौमत्व मान्य करत असत.

आकृती १.५ : भारत आणि लगतचे देश

श्रीलंका आणि मालदीव. श्रीलंका भारतापासून पाल्क सामुद्रधुनी आणि मन्नारच्या आखाताने तयार केलेल्या एका अरुंद समुद्रमार्गाने वेगळे झाले आहे, तर मालदीव बेटे लक्षद्वीप बेटांच्या दक्षिणेस आहेत.

भारताचे त्याच्या शेजाऱ्यांशी भौगोलिक आणि ऐतिहासिक संबंध मजबूत राहिले आहेत. तुमच्या ॲटलासमधील आशियाचा भौतिक नकाशा पहा आणि भारत इतर आशियाई देशांपेक्षा कसा वेगळा आहे ते पहा.

Do You Know?

स्कूल भुवन, एनसीईआरटी हे एक पोर्टल आहे जे विद्यार्थ्यांमध्ये देशाच्या नैसर्गिक संसाधनांबद्दल, पर्यावरणाबद्दल आणि शाश्वत विकासात त्यांची भूमिका याबद्दल जागरूकता आणण्यासाठी नकाशावर आधारित शिक्षण प्रदान करते. हे भुवन - एनआरएससी/इस्रोचा एनसीईआरटी अभ्यासक्रमावर आधारित एक उपक्रम आहे. तुम्ही https://bhuvan-app1.nrsc.gov.in/mhrcd_ncert/ वर माध्यमिक टप्प्याशी संबंधित भारताचे विविध नकाशे एक्सप्लोर करू शकता.

व्यायाम करा

१. खाली दिलेल्या चार पर्यायांमधून योग्य उत्तर निवडा.

(i) कर्कवृत्त हे

- (a) राजस्थान (c) छत्तीसगड
(ब) ओडिशा (ड) त्रिपुरा

(ii) भारताचे सर्वात पूर्वेकडील रेखांश आहे

- (अ) ९७° २५' पूर्व (ब) (c) ७७° ६' पूर्व
६८° ७' पूर्व (ड) ८२° ३२' पूर्व

(iii) उत्तराखंड, उत्तर प्रदेश, बिहार, पश्चिम बंगाल आणि सिक्कीममध्ये समान आहे सह सीमा

- (अ) चीन (क) नेपाळ
(ब) भूतान (ड) म्यानमार

(iv) जर तुम्ही तुमच्या उन्हाळ्याच्या सुट्ट्यांमध्ये कावरतीला भेट देण्याचा विचार करत असाल, तर कोणते भारतातील खालील केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये तुम्ही जाणार आहात

- (अ) पुद्दुचेरी (क) अंदमान आणि निकोबार
(ब) लक्षद्वीप (ड) दमण आणि दीव

(v) माझा मित्र अशा देशाचा आहे ज्याची जमीन सीमा नाही.

- भारत. देश ओळखा.
(अ) भूतान (ब) (c) बांगलादेश
ताजिकिस्तान (ड) नेपाळ

२ खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे द्या.

- (i) अरबी समुद्रात असलेल्या बेटांच्या गटाची नावे सांगा.
(ii) भारतापेक्षा मोठे देश कोणते आहेत?
(iii) भारतातील कोणता बेट समूह त्याच्या आग्नेयेस आहे?
(iv) कोणते बेट देश आपले दक्षिणेकडील शेजारी आहेत?

३ गुजरातच्या तुलनेत अरुणाचल प्रदेशात सूर्य दोन तास आधी उगवतो.
पश्चिमेकडे पण घड्याळे सारखीच वेळ दाखवतात. हे कसे घडते?

४ हिंदी महासागराच्या शिखरावर भारताचे मध्यवर्ती स्थान मानले जाते
खूप महत्त्व. का?

नकाशा कौशल्ये

१. नकाशा वाचनाच्या मदतीने खालील गोष्टी ओळखा.

- (i) अरबी समुद्र आणि बंगालच्या उपसागरात असलेले भारतातील बेटांचे गट.
(ii) भारतीय उपखंडाचे घटक असलेले देश.
(iii) कर्कवृत्त ज्या राज्यांमधून जाते.
(iv) अंशांमध्ये सर्वात उत्तरेकडील अक्षांश.
(v) भारतीय मुख्य भूमीचे दक्षिणेकडील अक्षांश अंशांमध्ये.
(vi) अंशांमध्ये पूर्व आणि पश्चिमेकडील सर्वात जास्त रेखांश.
(vii) तीन समुद्रांवर वसलेले ठिकाण.
(viii) श्रीलंकेला भारतापासून वेगळे करणारी समुद्रधुनी.
(ix) भारताचे केंद्रशासित प्रदेश.

प्रकल्प/क्रियाकलाप

- (i) तुमच्या अवस्थेची रेखांश आणि अक्षांश व्याप्ती शोधा.
(ii) 'रेशीम मार्ग' बदल माहिती गोळा करा. तसेच नवीन माहिती शोधा.
विकास, जे प्रदेशांमध्ये दळणवळण मार्ग सुधारत आहेत
उंच उंची.